

Stanislav Brouček: Emigrace 1948 a 1968 ze svědectví účastníků

Několik poznámek ke shodám a rozdílům české emigrace 1948 a 1968

Často čítáváme v historických textech autorovo uvození o tom, že události dostaly náhle rychlý spád. Jakoby se jejich nakupení proměnilo ve valící se balvany, které smetou vše, co jim přijde do cesty. Slýcháváme to také v životních příbězích českých emigrantů (či exulantů) v oněch nyní tolik frekventovaných letech 1948 a 1968. To, co uvolnilo prudký sled událostí vedoucích k odchodům a útěkům z Československa, byl v prvním případě politický převrat v únoru 1948 a ve druhém vpád vojsk Varšavské smlouvy 21. srpna 1968. To je nepochybné a zcela jasné. Vedle toho tyto dvě objektivní příčiny nastartovaly nepřeborný sled individuálního odůvodňování: proč odejít a proč nezůstat. A zároveň mluvíme-li o příčinách a důvodech k odchodu, musíme je konfrontovat také s důvody těch, kteří neodešli.

Z osobních zkušeností několika stovek lidí, které tyto události donutily náhle opustit své domovy a které jsem zároveň měl možnost poznat, vyslechnout a zaznamenat jejich osudy, bych nyní rád učinil několik dílčích závěrů při porovnání obou období. Předně nad všemi dalšími okolnostmi a poznatky vyčnívá fakt, že nositelé těchto autentických prožitků poznali svět tady a tam. To se pro ně samotné stalo velkou a nepřenosnou hodnotou, neboť z porovnání obou světů mohli učinit závěr na první pohled zcela jednoduchý o tom, aby společenské události dostávaly v co nejmenší míře onen tragický rychlý spád, je třeba nastolení správných (odpovídajících, normálních, důvěryhodných, civilizovaných, právních, tj. demokratických) vztahů mezi lidmi a dalšími subjekty sociální relace ovlivňující. Můžeme učinit první závěr: opravdovou zkušenost z toho, co je a na druhé straně a co není demokracie, mohli dokonale prožít právě emigranti z let 1948 a 1968.

Z fenoménu emigrace zůstalo cosi významného také v české společnosti doma a ve srovnání s jinými středoevropskými zeměmi cosi originálního, neboť tento fenomén stále ještě a téměř 20 let po změnách k demokracii od listopadu 1989, působí v současné společnosti České republiky rozporupně. Na jedné straně není zpochybňován intelektuální a ekonomický význam lidí českého původu za hranicemi jejich první vlasti. Je však také zároveň evidentní, že to, čeho se nedostává především, je intenzivní a otevřená komunikace. Lidé vracějící se ze zahraničí nebo přijíždějící na návštěvu České republiky prožívají přes pozorovaný pokrok dál svá drobná nebo i podstatně silná zklamání. Podněty k negativním pocitům odrážejí celou řadu sociálních problémů, jimiž žije společnost v českých zemích. Je třeba hned přidat k řečenému, že zvláštní aspekty "vynucenosti" české poválečné emigrace jak 1948 tak 1968 zůstávají často v myslích navrátilců z exilu nestráveny a především nepochopeny ze strany příbuzných, známých i těch ostatních, kteří neodešli. Důsledkem takového stavu je pak rozměňování vzájemného respektu a vstřícného pochopení a často jejich úplná ztráta.

Dovolte mi teď několik obecných tezí, s nimiž k této problematice můžeme přistoupit. Migrace jsou považovány většinou za přirozenou součást lidské existence. Bývá také zároveň konstatováno, že ještě přirozenější je zůstat doma, to znamená na původním místě a nepřesídlovat s definitivní platností. To, co migraci v úrovni sociálních vztahů a i s ohledem na osud jednotlivce nejvíce problematizuje, je vztah člověka k tradici ve smyslu sledování dávno započaté linie procházející mnoha generacemi.

A na druhé straně: emigrace, exil, uprchlictví jsou situace vytvářející mimořádné podněty pro člověka, často zcela odlišné od situací, kdyby býval byl nepřesídlil. Celá soustava hodnotících prvků při zpětných reflexích těchto přesídlenců tak vychází z porovnávání těchto dvou variant:

reálné životní zkušenosti v jinoetnickém prostředí po přesídlení (tam někde v cizině) a konstruované (předpokládané) možnosti k životu ve variantě, kdyby býval byl zůstal a neemigroval (a žil dál v Československu). Obě varianty docela zaměstnávají mysl zahraničního Čecha z mnoha důvodů, a to nejen při jeho návratech do původní vlasti. Jedním z těchto důvodů, proč je jeho mysl obtěžována takovými myšlenkami, souvisí s úvahami o kvalitách prožívaného češství ve smyslu etnické identity.

V novém jinoetnickém prostředí nastala pro přesídlence nelehká doba přizpůsobování společenským, kulturním a politickým odlišnostem. Museli překonat mnoho překážek. Naučit se jiný jazyk, vyrovnat se v zaměstnání těm, kteří se zde narodili, a nutně přidat něco navíc, aby se v něm udrželi. Když dospěli po určité době k místu, přibližně po sedmi až deseti letech, kdy zvládli jazyk a naučili se znát své nové prostředí, viděli, že přes všechny úspěchy, kterých dosáhli, budou až do konce svého života v této nové zemi cizinci. Přestože míru cizinectví prožíval každý zahraniční Čech různě, stal se pocit cizinectví protipólem přetrvávajícímu pocitu domova a vlasti, odkud odešel.

Být v jedné zemi cizincem a druhou zemi si "nosit" stále s sebou, jako možnost návratu nebo alespoň jako cestu abstraktního úniku z reality cizího těžko stravitelného prostředí, není však příliš normální a povzbudivou podmínkou pro přirozený vývoj člověka. Migrace tak vnáší do života další velký rozpor.

Na jedné straně svobodná vůle zvolit si místo k pobytu a na druhé straně vědomí rozdvoujení existence s celou svou komplikovaností možných a nemožných návratů zpět na původní místo. Mezi dobou odchodu a dobou prvních návratů uplyne určitý čas, v němž se změní jak přesídlenec tak i živé prostředí, z něhož před časem vyšel. Navazovat po uběhlém čase přetrhané spojení (komunikaci) nebývá snadné. Lidé jsou opravdu různí: emigrace exil to dokládají mimořádně. Někdo dokáže vplynout do nového prostředí, aniž by trpěl hořkostí, že ho kdosi z jeho původního domova vypudil. Jiný člověk svůj nucený odchod vnímá po celý život jako vyhnání, které dle něho současná česká společnost nechce chápat jako vyhnání (exil). Cítí stále křivdu, požaduje nápravu nebo alespoň možnost být vyslyšen. Oba tyto póly či krajní tendence jsem měl možnost poznat v autentickém prostředí českých komunit v různých koutech světa.

Je evidentní, že existuje celá řada shod a rozdílů mezi oběma vlnami české vnější migrace 1948 a 1968. Můžeme je různým způsobem uspořádat. Jednou z možností je tak učinit s ohledem na čtyři základní fáze migračního procesu (1. Objektívni příčiny k odchodu, 2. Transfer, 3. Adaptace v cizím prostředí, 4. Komunikace s původním domovem). Obě migrační vlny měly také mnoho společného. Z autentických projevů vyplývá, že to byla především možnost uchopit emigraci jako příležitost k mimořádné (totální atd.) změně vlastního života. Bylo třeba ujít cestu od hořkého prožitku víceméně vynuceného odchodu. Většina ale pochopila, že okamžikem odchodu přebírá za sebe veškerou zodpovědnost. Jak to třeba vyjádřil Jindřich Nermut: emigrace byla pro něho „great experience and great challenge“.

Lidé, kteří odešli v souvislosti se zmiňovanými událostmi: únor 1948, srpen 1968, mají proto nepochybně mnoho společného a zároveň jejich osudy jsou generačně, situačně a individuálně rozdílné. Rád bych zmínil ještě jednu zajímavost, vyplývající z poznatku, že reflexe způsobu života české emigrace je zvláštní individuální kombinací dvou hlavních součástí: první součástí je deklarovaná konstrukce o smyslu emigrace a existence v jinokulturním prostředí pro příslušníka českého etnika a daného respondenta zvláště, druhou pak je prezentace

každodenní reality. Obě tyto součásti (polohy) se prolínají, zapadají do sebe a zároveň si ale mohou protiředit.

Neméně závažným úhlem pohledu na identitu zahraničního Čecha ve vztahu k pramenům subjektivní povahy je interpretace tří úrovní proměn individuálních postojů po přesídlení:

(1) První úroveň představuje získávání nových osobnostních kvalit, které mohou být spojeny s proměnou norem chování, získáním různých dovedností, vzdělání, osvojení jednoho nebo několika jazyků apod.

(2) Druhou úrovní je posun nebo proměna role člověka v komunálním prostředí. Jiná situace samozřejmě nastává pro Čecha, který odešel do Brazílie, a jiná pro toho, kdo se usadil ve Vídni. Přesto každý z nich prodělává posun, který buď explicitně formuluje nebo jej lze z různých projevů a postojů interpretovat.

(3) Třetí výraznou úrovní je proměňující se nebo vyvíjející se vztah k centrální moci, zahrnující respekt vůči zákonům, stav občanské společnosti, v níž se adaptoval apod.

Na závěr si dovoluji představit skicu jednoho životního příběhu. Události v něm obsažené lze interpretovat jako poznatky a závěry, typické jednak pro posrpnovou emigraci, dále pro emigraci do USA, pro emigraci českých intelektuálů, pro skupiny emigrace izolující od ostatního krajanského dění v USA a s doznívajícími kontakty se společností ČR. Doznívání vztahu k původnímu domovu je jedna tendence. Druhou je naopak neustálé ožívování vztahu k původnímu domovu. Tento příklad, který vám představím lze považovat za typického reprezentanta jedné ze stovek místních krajanských skupin ve světě, tedy v tomto případě skupiny Čechů v Denveru.

Jedná se o muže, který na počátku sedmdesátých let vystudoval v ČSSR v medicínu. Pochází z řemeslnické rodiny s výrazným vědomím kontinuity několika generací předků žijících na území českých zemí a s vědomím úcty a nostalgie k ideálům první republiky. Jeho starší bratři již několik let předním proměnili tyto hodnoty ve studium medicíny, v povolání, které mělo pro rodinu vysokou prestiž, a tak i on šel v jejich stopách. V zaměstnání v bývalém Československu narazil na povrchnost, chaos a zlovůli. Uvědomil si první rozpor: na jedné straně potřebu profesního zrání a na druhou laciné kariérní možnosti, od nichž se chtěl izolovat a věnovat se výhradně medicíně, přestože si byl vědom, že zároveň kariérní postup s nutnou politickou loajalitou je standardní cestou k odbornému růstu. Po prvních zkušenostech s tímto systémem mu přišla na mysl emigrace.

To bylo v roce 1975, dva roky zvažoval a připravoval odchod, který byl zcela obvyklý: dovolená do Jugoslávie, pokus o divoký přechod rakouských hranic, uprchlický tábor v Traiskirchenu, imigrační sponzoring českého lékaře v N.Y. Přes práce v laboratoři a 1900 otázek pro zkoušky uznávající české lékařské vzdělání (jako v případě všech cizinců lékařů v USA, kromě Kanadčanů), přes nucenou změnu specializace z chirurgie na anesteziologii až po krizi po čtyřech letech pobytu způsobené pochybností o možnosti věnovat se medicíně podle vlastních představ, kdy uvažoval o návratu do komunistického Československa. Pak po roce 1981 nastalo období systematického využívání příležitosti k odbornému růstu a k seberealizaci, které považuje za zdařilé a v němž se adaptoval do lokálního prostředí americké společnosti v Denveru.

První návrat do českého prostředí v roce 1991 znamenal opět několik znovu objevených poznatků. Důvěrné známé prostory rodného domu, včetně detailů z jeho praxe jej jako lékaře přesvědčily na vlastní kůži o tom, jak mocně je emoční systém hluboce spjat s čichovými vjemy, které startovaly najednou velice silné vzpomínky na domov jeho dětství. A pak po uplynutí tří týdnů, diskuse s příbuznými, známými a bývalými kolegy způsobily, že si definitivně uvědomil, že to, co hledá, tj. místo, prostor svého skutečného reálného domova, je v Denveru. Následovalo jasné a strohé rozhodnutí, že české prostředí v České republice bude již nadále navštěvovat jako turista.

Skica tohoto krátce představeného příběhu zapadá do následného shrnujícího konstatování: zahraniční Češi navzdory poznaným kulturním jinakostem většinou chápou situaci, v níž se jejich příbuzní, přátelé a známí ocitli v českých zemích před rokem 1989 i po tomto roce. Snaží se respektovat zásadu neodsuzovat nikoho za jednání v situaci, v níž se sami nikdy neocitli. Za hlavní přínos své emigrace považují poznání svobody a své návyky a postoje ve svobodě za největší hodnotu své nové existence. S pocitem svobody souvisí prožitek vlastní vrcholné zodpovědnosti za vlastní kariéru, vlastní život a život svých blízkých. Spoléhají se na vlastní síly a dovednosti. Rozhodují se svobodně a volně, ale se vší zodpovědností.

Češství, český jazyk, česká kultura pro ně přesto představují většinou silná citová pouta. Život ve svobodnějších podmínkách liberálních společností a potřeba orientovat se v každodenním životě na zvládnání praktických činností bez sentimentu a vedlejších projevů pro efekt vůči lokálnímu okolí třeba z ideologické přetvářky je velmi často obrací k idealizaci prostředí a kultury, z níž vzešli. Když se s tímto ideálem při svých návštěvách neshledávají, obracejí se ke kritikám praktik bývalého režimu, které podle nich dosud ovládají interpersonální vztahy současného českého veřejného života. Z vlastností, které vyzvedávají jako zisky z pobytu v emigraci, lze jmenovat především vztah k realitě – vyjadřují se, že neměli potřebu lhát, přetvařovat se, že se naučili jednat přímo. Jejich poměr k rodné zemi a její současné společnosti je proto variován několika aspekty. Mají hodnotu reálných zkušeností s vlastní emigrací a s prožitky emigrace ostatních Čechů, které poznali. Jejich úroveň je ovlivněna intelektuální a vzdělanostní výbavou každého z nich. Vedle toho se jejich vztah k původnímu domovu také zakládá na charakterových vlastnostech, a proto se nedivme, že paleta vztahů k vlasti se proto rozprostírá od jednoznačně kladných, to znamená vstřícných, projevů až po jasný opak, který se rovná často prosté pomluvě nebo nadávce.